

ԱՃՄԵՏ ՐԵՓԻՔ ԱՆՏՈՆՅԱՅ

ՏՄՐՄԱՆ-ՅԱՆՈՒԸ

ՃԱՐՄԱՆ
«ՓՈՒՆՈՒ»
2023

ПЕРЕДМОВА

В Україні вже давно широкої популярності набула справді непересічна історична особа — Хюррем-султана, або ж Роксолана. Про неї чимало написано й знято. Часто під час зустрічей зі своїми колегами з Туреччини українські бізнесмени чи посадовці згадують про дружину султана Сулеймана, анітрохи не переймаючись тим, що ставлення турків до неї доволі неоднозначне.

За цією історичною постаттю ніхто й не звертав особливої уваги на іншу султана, теж за походженням українку — Хатідже Турхан. Утім, це постать аж ніяк не менш видатна. Тоді як Роксолана була лише дружиною султана, Хатідже Турхан у зовсім молодому віці стала валіде — так називали матір самодержця, який посідав трон. Її син, Мехмед IV, став султаном у шестирічному віці, і молодій, навіть ще юній Хатідже Турхан випало бути при ньому регенткою, хоч це великою мірою й була формальність, адже реальну владу було зосереджено в руках її свекрухи Кьосем-султани. Але коли за три роки Кьосем, яка мало не пів століття прожила в Палаці й бачила на своєму віку шістьох султанів, двоє з яких були її синами, а один — онуком, вирішила отруїти малолітнього Мехмеда IV та його валіде, остання зуміла зіграти на випередження й перехопити ініціативу, у результаті чого стару валіде задушили, а молода отримала всю повноту влади. І якщо Хюррем розпочала так званий «жіночий

султанат» — період, коли жінки й матері султанів активно втручались у владу, то Хатідже Турхан його завершила. Після калейдоскопічної зміни великих візирів вона нарешті знайшла достойного — Кьопрюлю Мехмеда-пашу — і відійшла від безпосередньої участі в державних справах. Утім, справи, якими вона зайнялася, теж мали державну вагу. Серед важливих споруд, побудованих чи відновлених її коштом, слід згадати фортеці на берегах Дарданелл, Єні-джамі або ж Нову мечеть у Стамбулі, а також розташований поруч із нею Єгипетський ринок. І це лише найвідоміші...

Звісно, про цю українку, яка відіграла таку важливу роль у житті могутньої Османської імперії, мали дізнатися і її співвітчизники — цим і було зумовлене рішення перекласти цю книжку. Переклад «Турхан-валіде» задумано як перший з цілої низки — за ним мали б іти переклади присвячених Хатідже Турхан праць Їлмаза Озтуни, Ерхана Афйонджу. Коли робота над перекладом розпочалася, ще не вийшли друком книжки Олександри Шутко, яка детально дослідила біографію Хатідже Турхан та ознайомила з нею українського читача. Утім, сподіваємось, що й тепер розвідки турецьких дослідників залишаться цікавими читачеві.

* * *

Розуміння важливості власної історії було в османів уже на ранніх етапах розвитку їхньої держави. В імперії існувала посада хроніста, який ретельно записував важливі події, що відбувалися в державі.

Від середини XIX сторіччя, з початком періоду Танзімат, коли Порта почала орієнтуватися на Європу, інтерес до історії в колах османської інтелігенції посилювався. Стимулювали його історичні дослідження європейських науковців, зокрема присвячені історії Османської імперії. Саме в цей час з'являються праці Йозефа фон Гаммер-Пургштала, Йоганна Вільгельма Цінкайзена, Альфонса де Ламартіна.

1951 року Ахмет Джебдет-паша відкриває в Стамбулі «Наукове товариство», створене за зразком французької Академії наук. Воно проіснувало 12 років, і найважливішим його досягненням стала написана його засновником «Історія Джебдета».

На початку ХХ сторіччя інтерес до історії спрямовується в площину популярної історії. Процес формування нації вимагав знайомства широких мас з власним минулим, адже це минуле цементувало націю, було одним з важливих факторів національної ідентичності. У цей час — 1909 року — за особистої підтримки султана Мехмеда Решада створюється «Товариство османської історії» на чолі з Абдуррахманом Шереф-беєм. Товариство видавало власний історичний журнал, який був потужним інструментом популяризації османської історії. Одним із членів товариства був Ахмет Рефік (прізвище Алтинай він узяв після виходу 1934 року «Закону про прізвища»). Після смерті Абдуррахмана Шереф-бея в 1925 році Ахмет Рефік став головою товариства.

Ахмет Рефік Алтинай народився 1880 року в Стамбулі. Отримавши освіту в спеціалізованій військовій школі та закінчивши з відзнакою військове училище, вісімнадцятирічний юнак став офіцером-піхотинцем. Першим місцем служби Ахмета Рефіка були військові навчальні заклади Стамбула — його призначили викладачем географії у двох військових школах, тож він продовжував перебувати в інтелектуальному середовищі столиці. Невдовзі молодий офіцер почав проявляти себе на історичній ниві: його статті, які виходили в газеті «Ікдам» і були присвячені історичній тематиці, зокрема османській історії ХVI–ХVII сторіччя, зробили його ім'я відомим серед читачів.

З 1918 року Ахмед Рефік починає викладати в університеті «Дар-уль-фюнун» у Стамбулі.

Проголошення Республіки внесло кардинальні зміни в життя країни. Змінилася ідеологія, змінився й підхід до вивчення історії.

Ахмет Рефік не зміг підлаштуватися під «віяння сучасності». 1933 року університет «Дар-уль-фюнун» закривають і замість нього утворюють Стамбульський університет з новим викладацьким складом. Ахмет Рефік так і не зміг знайти собі нової посади. Він доживав свій вік на острові Бююкада в Мармуровому морі. Не маючи засобів до існування, мусив розпродати свою багату бібліотеку, а 10 жовтня 1937 року помер від запалення легень.

* * *

Наостанок уважав би не зайвим трохи зупинитися на стилі твору й особливостях роботи над його перекладом.

Книжка «Турхан-валіде» вийшла друком 1931 року, і відтоді її не перевидавали. Цілком можливо, це зумовлено тим, що в наступні роки під впливом нової ідеології інтерес до творів Ахмеда Рефіка на деякий час ущух, а коли їх знову почали видавати, то перевагу віддавали «Жіночому султанату», який висвітлює ширший період, що охоплює, зокрема, і роки життя Хатідже Турхан.

«Турхан-валіде» є компіляцією багатьох джерел. За основу автор узяв працю чи не найвідомішого з османських істориків — Мустафи Наіми. Українському читачеві це ім'я знайоме — вибрані місця з «Історії Наіми» в перекладі Олександра Галенка та Олеся Кульчинського 2016 року вийшли друком у Видавництві Жупанського. Видання має короткий, але змістовний глосарій, який став мені в пригоді під час підготовки глосарію до «Турхан-валіде», за що я вдячний колегам.

Щиро кажучи, без сучасних турецьких видань Мустафи Наіми — транслітерованого тексту, підготованого Мехметом Іпшірлі, а також перекладу сучасною турецькою мовою,

зробленого й виданого Зухурі Данишманом, перекладати цей текст було б дуже проблематично. Туреччина перейшла на латинську абетку 1928 року, і на 1931 рік правопис ще не усталився, через що написання цілої низки слів відрізняється від наведеного в сучасних словниках; чимало є й просто помилок. У більшості випадків саме звернення до сучасних видань Наіми вносило ясність.

Другим важливим складником тексту Ахмета Рефіка стала «Книга мандрів» Евлії Челебі. Є також у тексті й згадки про «Історію Гилмані» (чи «Історію гулямів») Мехмеда Халіфе й «Фезлеке» Кятіба Челебі.

Часто в тексті Ахмета Рефіка трапляються прямі цитати з джерел, ніяк не виділені. Подекуди цитати взято в лапки, але через відсутність посилань не всі з них вдалося ідентифікувати. Інколи Ахмет Рефік цитує без купюр, і виходить, що в тексті залишаються елементи, які пов'язують цитовані періоди з вихідним контекстом, але в новому оточенні незрозумілі.

Композиційно текст дуже непропорційний. Практично весь він присвячений першим семи рокам діяльності Хатідже Турхан, тоді як на решту — а це майже три десятиліття — відведено лише кілька сторінок. Така диспропорція пояснюється особливістю джерел — у хроніках у фокусі уваги перебувають особи, у руках яких перебуває влада й учинки яких безпосередньо впливають на хід історії. Хатідже Турхан, передавши фактичну владу великому візиреві Мехмеду Кьопрюлю, фактично відійшла від державних справ, а отже, і зникла зі сторінок хронік.

Загалом текст вийшов доволі строкатий. Довжелезні періоди, узяті з творів османських авторів, змінюються короткими, уривчастими реченнями, коли автор веде оповідь сам. Для зручності сприйняття ці речення часто-густо доводилося об'єднувати в складносурядні.

Чимало проблем виникало з лексикою. Щоб зберегти архаїчність тексту, довелося уникати слів, які могли б сприй-

матися як анахронізми. Назви реалій, які не мають відповідників в українській мові, або ж ті, відповідники яких несуть у собі український колорит, через що міг виникнути дисонанс з османським контекстом, транслітерувалися, з огляду на що виникла потреба в глосарії, що розкривав би читачеві значення цих османських слів. Османські прізвиська (Абаз, Гюрджу, Арнаут, Морали, Хезарпаре, Бойнуярали тощо), які давали османським державним діячам у зв'язку з їхнім етнічним походженням, місцем народження, якимись фізичними вадами чи характерними рисами, транслітеровано. Лише подекуди, щоб зайвий раз не вживати невідмінюване слово, ужито переклад. У квадратні дужки взято слова, відсутні в оригіналі через графічні особливості турецької мови, але необхідні з точки зору української.

Сподіваюсь, читачеві буде цікаво зануритись у вир подій буремного XVII сторіччя, в атмосферу прекрасної османської столиці, суворого й величного османського двору.

Олександр Кучма

ТУРХАН-ВАЛІДЕ

I

У палаці стався злочин, але цей злочин був не перший.

Мешканці палацу вже, власне, призвичаїлися бачити перед Орта Капу — Середньою брамою — протухлі трупи візирів, закривавлені голови можновладців. Скільки кризь цю браму під вигуки екзорциста з Ендеруну: «Великий Аллах! Нема бога, крім Аллаха!» пронесено домовин з невинними — одного разу цілих дев'ятнадцять; у яких тільки кремезних пашів перед цією брамою злітали голови від одного помаху шаблі! Утім, теперішній злочин, теперішня страта затьмарила всі досі бачені в палаці страти: яничари та улеми задушили намісника Бога на землі.

Палац застиг у німоті. Люд, як завжди, віддавався задоволенню й розвагам. Природа продовжувала тішити красень-Стамбул зеленню, розмаїттям квітів, промінням, барвами, які дарують душі життя й радість. Але було лихо, яке змушувало мешканців цього найдивовижнішого куточку світу, людність, що жила на щедрих та родючих землях Анатолії, турбуватися за свої блага, життя та майно, ба навіть за честь і гідність: панування нащадків Османа, яке вже стало нестерпним.

Утім, це панування вже не було їхнім: володарювали турками попівна та ще одна молода іноземка-хасекі; Кьосем-султана і Турхан-султана могли тепер керувати Османською імперією на власний розсуд.

Щойно тіло султана Ібрагіма було віддано землі, у Гаремі розвіялися страхи, тривоги, думки про вигнання й заслан-

ня. Кьосем-султана була Старша Валіде, Турхан-султана — Молодша Валіде. Ніколи досі дві Валіде не жили в одному палаці: традиційно після смерті падишаха, якщо трон успадковував не його єдиноутробний брат, мати померлого падишаха відсилали в Старий палац. Але Кьосем-султана стала винятком: по-перше, новому падишахові Мехмеду IV, який у сім років посів Османський трон, вона доводилася бабусею. По-друге, Турхан-султана мала лише тридцять два роки й була молода, недосвідчена та покірна. По-третє, якби Турхан-султана навіть і протестувала, жодна сила не здатна була змусити Кьосем-султану вибратися з Нового султанського палацу, адже на її боці були яничари й улеми. Покладаючись на неї, вони навіть насмілилися задушити султана Ібрагіма.

Зокрема, Кьосем-султана користувалася більшим, аніж Турхан-султана, авторитетом серед придворних і простого люду. Скількох правителів-султанів бачила на своєму віку стара Кьосем! Починаючи від часів Ахмеда I, вона була свідком усіх витівок Мустафи I під час нападів божевілля, убивства Османа II, жорстоких розправ Мурада IV, усіх легковажних і деспотичних вчинків свого сина Ібрагіма. Тепер вона, нарешті, у Палаці ні від кого не залежала. Власне, і Турхан-султана звикла коритися їй, адже саме вона панувала в Палаці за часів свого сина Ібрагіма. Турхан-султана не мала впливу на султана Ібрагіма, яким крутили різні Теллі-хасекі, Шекерпаре, Хуб'яр тощо. Сліпучий блиск фаворитства Теллі-хасекі затьмарив красу Турхан-султани, позбавив її впливу на султана.

Утім, щоб захистити своє самолюбство від удару, Кьосем-султана сама забажала, аби її відправили до Старого палацу. Однак державні достойники не погодилися. Вони зважили на те, що «милостива мати володаря, чий поріг врівень з небесами, ще перебуває в молодому віці, на правду недосвідчена в справах світських, що може зашкодити

самостійності її вчинків та порядку в справах державних», і залишили на деякий час Кьосем-валіде в Новому палаці для напущення й нагляду. Кьосем-султані було тоді шістдесят років.

Насправді Турхан-султана не мала повної самостійності при дворі; однак вона все-таки була матір'ю падишаха, який щойно зійшов на престол. Власне, у Палаці при падишахові не було жодної жінки, яка мала б вплив і владу над ним. Мехмедом IV крутив старший євнух Махмуд-ага, за наказом якого Ходжа Бешір-ага навчав падишаха письма й наук. Хоча Джелилі Ібрагім-ага, який був старшим євнухом до того, за султана Ібрагіма, і не втратив місця при дворі, будучи спільником убивць султана, але суннет Мехмеда IV дав привід прибрати його геть. Привід сам по собі був кумедний. Мехмедові IV обрізання робили вже після сходження на престол. Інструмент продовження роду Великого й Благословенного падишаха тримав старший євнух Джелилі Ібрагім-ага. Тримав, напевно, аби не завдати болю, не надто міцно, бо коли крайню плоть відрізали, почалася сильна кровотеча, та така, що Мехмед IV аж знепритомнів. Придворне жіноцтво здійняло бучу. А раптом би помер? Османський престол залишився б порожнім. Щоправда, були живі претенденти на нього Сулейман та Ахмед, сини Ібрагіма від Діляшуб-султани та Муаззез-ханім, але обидва були ще надто малі. У Кьосем-валіде ще й досі не вкладалося в голову, як навіть Мехмед IV у свої сім років може бути султаном. Старшого євнуха Ібрагіма-агу, не гаючись, звільнили, посадили на галеру й заслали до Єгипту. Власне, заслання відставних старших євнухів до Єгипту вже стало традицією. На місце Джелилі Ібрагіма-аги старшим євнухом призначили євнуха Старого палацу Махмуда-агу.

Попри все, святкування суннету пройшло дуже бучно: іч-оглани з кожної казарми-ода вигадували якісь ігри, розважаючи султана Мехмеда. Найвправнішими в цих

іграх були хлопці із Сеферлі-ода. У ті часи вдатні лучники, музики, піснярі, борці — усі були із Сеферлі-ода. Упродовж святкувань щоночі тим, хто вигадував якісь ігри, перепадала винагорода — по три кашшучки з тридцятьма-сорока курушами. Однієї ночі жалували цілими гаманами — і це обдарування від Мехмеда IV з музиками несли з Хас-ода до Сеферлі-ода через весь внутрішній двір палацу.

Тепер у Палаці після обох Валіде найавторитетнішою людиною був старший євнух Махмуд-ага. До нього в покої найчастіше заходить Мехмед IV, піднімається сходами, оздобленими жовтими й зеленими кахлями, сидить у покоях старшого євнуха, де стіни та стеля геть роззолочені й помережані барвистими візерунками, і виконує каліграфічні вправи, задані йому мусахібом Бешіром-агою.

Насправді, що Мехмедові IV найбільше потрібно було вміти, так це писати. Найважливіші державні справи мали розглядатися за погодженням з ним. Він мав писати на берегах реляцій свої зауваги, міркування, Диван мусив чинити відповідно до них. Придворні вчителі знали, чого навчати падишаха з роду Османа. Та Мехмед IV не збирався викладати розлогих міркувань на берегах реляцій. Ніхто з його дідів-прадідів досі так не чинив. Майбутні каліграфічні вправи стосуватимуться вбивств, смертних кар, погроз, конфіскацій. Наприклад, його дядько Мурад IV на берегах поданої йому реляції, яка стосувалася такого собі Хасана, таким чином висловив султанську волю:

Хасана — до в'язниці. Але цього клятушого — відвести до старшого над воротарями, хай накаже втягти йому голову перед фонтаном-чешиме. А я згори дивитимуся. Авжеж, так тому й бути.

От і майбутні каліграфічні вправи Мехмеда IV мали бути того самого штибу. І мусахіб Бешір-ага почав з найпростішого: «Голову зітну!».

Поки Мехмед IV займався каліграфією та іграми, усіма державними справами разом з яничарами та улемами опікувалася Кьосем-султана. Садразамом у той час був Софу (побожний) Мехмед-паша, шейх-уль-ісламом — Абдуррахім-ефенді, кадиаскером Румелії — Абдулазіз-ефенді Кара Челебі-заде, кадиаскером Анатолії — Мехмед-ефенді Кабакулак-заде, кадієм Стамбула — Ібрагім-ефенді Кемаль-заде, а огою над яничарами — кетхюда вбитого Кара Мустафи-паші Мехмед-ага. Однак над усіма цими можновладцями, тримаючи у своїх руках Палац, валіде і навіть, за тогочасним висловом, усю державу, стояли Кара Муради, Бекташі, Мусліхіддіни, Карачавуші, одним словом — аги яничарського корпусу-оджаку.

За межами палацу навіть ім'я султана Ібрагіма ніхто не згадував. Лише придворний екзорцист та аги Ендеруну були засмучені, та й ті тому, що не встигли як слід про себе подбати.

Найдивовижнішим було те, що були й такі писаки, які геть забули, як настраждався люд від злочинів, грабунків, божевільних витівок та гульбищ султана Ібрагіма. Тогочасний достойник Хемдемі Солак-заде написав:

*Судилось героєм-шехідом померти нещасному шаху.
Що вдієш — таку нагороду призначити вгодно Аллаху.*

Цими рядками він підносив убивство султана Ібрагіма до рангу шехадету — загибелі за віру. А між тим сам він був на пиятиках, що їх влаштовували Кара Мурад-ага та інші аги, тішачи їх під час цих посиденьок солодкими піснями.

Тепер кожен намагався підлаштуватися під нові часи. Дві сили керували османською державою: у Палаці — Кьосем-султана, у Куббеалти — аги. Гроші, влада, пишнота — усе це було в руках Кьосем-султани. Лише зі своїх власних маєтностей вона мала щорічно більш ніж триста тисяч курушів. Одного дня Кадиаскер Румелії Абдулазіз-ефенді Кара Челебі-заде під час аудієнції в Палаці завів мову про

ощадливість, про економію. Уважав, що надто вже великі «пашмаклики» виділяють жінкам-султанам, а варто було б надлишок залишати в казні. Особливо бентежили його маєтності Кьосем-султани, які приносили триста тисяч кучушів прибутку:

— Це просто небачено, щоб валіде мала такі грошовиті маєтності! — побивався він.

Ці слова Кара Челебі-заде зачепили Кьосем-султану.

Вона й так його недолюблювала. Не забула, що він сказав їй перед брамою Дар-ус-сааде, коли йшли скидати султана Ібрагіма. Вона тоді навіть не стрималася:

— Який ти, Ефенді, чесний та праведний!

Цього разу слова Кадиаскера Румелії зачепили її за живе. Вона завжди нишкла перед Кара Челебі-заде.

Разом з тим, не можна сказати, що Кьосем-султана зовсім не переймалася тим, що її багатство та вплив багато кому за межами Палацу колють очі, адже на аг оджаку не можна було покладатися вічно. Дрібне непорозуміння між ними може покласти край царюванню її та її онука разом з усією цією пишнотою. Тим-то Кьосем-султана в Палаці постійно старалася піддобритися до Турхан-валіде, а за межами Палацу всіляко демонструвала агам, що вона — покірний і слухняний інструмент. Навіть якось, коли нею заговорили про звільнення однієї особи, і згадали, що й вона доклала до цього руку, Кьосем-валіде відказала:

— Зиску я не прагну. Ласки в добрих не запопадаю, поганих не захищаю. Якщо водиться гріх за капуданом, то не вірте, що я його покриваю, бо він мій зять. Про сина мого, Ібрагіма, сказали, що він не гідний правити, — я погодилася, щоб його усунули з престолу. Сказали, що саме його існування небезпечне, потрібно його знищити. Я погодилася, щоб його вбили. Якби я й стала на чийсь захист, то свого сина.

Відповідь Кьосем-валіде була блискучою: цією відповіддю колишня Анастасія, яка колись завдяки своїй вро-

ді й чарівності володарювала в палаці султана Ахмеда I, а зараз мала титули «Уммульмумінін» — мати вірян — та «Стара валіде» й правила величезною країною, звоєваною турками ціною крові та життів, проявила всю свою натуру. Той, кого вона назвала капуданом, — був її зять, капітан Хайдар-ага-заде Мехмед-паша. Кьосем-султана нещодавно віддала за нього свою дочку Кая-султану.

З можновладців першим був великий візир Мехмед-паша. У народі його називали Мевлеві Мехмед-паша. У справах державних він був нездарою. На цю посаду потрапив за підтримки ага, ба радше вони настановили його силоміць. На той час мав уже вісімдесят років. Був він такий же недолугий і безпорадний, як і Мехмед IV. Точніше сказати, це був нетямущий «тупоумний дідуган, не обтяжений освітою та розумом; у справах він не розбирався, а бороду вибілів, отираючись коло борошна». Маючи претензію на благочестя, оточив себе богословами-улемами, які намагалися, здебільшого підлабузництвом та улесливістю, здобути собі синекури. Разом з тим, старий бажав скористатися тим, що влада й Палац залишилися на Кьосем-султану й малолітнього Мехмеда IV. З агами він жив у злагоді — як вони казали, так і чинив. Палац і Кьосем-султана були повністю в руках ага. Жодна зовнішня сила не могла його повалити. Це казали йому й достойники-улеми, що юрмилися довкола нього. Вдавалися навіть до благочестивих доводів, казали так:

— Коли султан малолітній, двір обирає преславного достойника, який керував би від імені султана. Але насправді верховним правителем залишається султан.

«Простодушний старець» одразу повірив цим словам і відтоді став уважати себе «довічним посідачем престолу». Єдиним напутником Софу (побожного) Мехмеда-паші був кадиаскер Румелії Абдулазіз-ефенді Кара Челебі-заде. Відвага й твердість, проявлені Кара Челебі-заде під час скинення султана Ібрагіма, справді були гідні поваги. Утім, це завзят-

тя достойника проявлялося не лише в патріотизмі, побожності чи захисті «прав рабів Божих». Абдулазіз-ефенді був людина захланна. Він прагнув одного — піднятися якнайвище. Єдиним його бажанням було стати шейх-уль-ісламом.

Стосовно його особистого життя: ганджів, які він знаходив у султана Ібрагіма, у нього самого було з лихвою: він був багатий, з діда-прадіда мав великі статки. Представники його роду ще з часів Мехмеда-Завойовника були видатними богословами. Абдулазіз-ефенді жив у розкішному особняку, був дуже вибагливий до їжі та вбрання. Пишністю та величчю не поступався візірям. Бенкети в нього були бучні. Під час учти челядь стояла, виструнчившись, гості сиділи проти нього, сповнені шаноби й благопристойності. Подавали в нього найвишуканіші страви, найсмачніші солодоці. Підвівшись із-за трапези, гості не могли залишитися з господарем: він ішов до свого покою, а гостей забирали до пишної зали. А тоді вже до нього запрошували тих, з ким він зажадає говорити. Кара Челебі-заде статечно й величаво ронив йому кілька офіційних слів; він завжди зберігав статечність і величавість. В особняку було повно «слуг і челяді». Крім того, завжди можна було побачити п'ять-шість «юних і чарівних» служниць-манірниць. Достойник полюбляв «насолоджуватися спогляданням краси та вроди». Особливу увагу він приділяв убранню тих, хто прислужував йому безпосередньо. «Узимку ходили вони в нього у вбранні з барвистого індійського сукна на світло-коричневій підкладці, підперезані шалевими поясами; влітку вбиралися в одержу вишуканого кримського крою з білого полотна, із широкими суцільно сріблотканими поясами; у міжсезоння носили широкі бязеві шальвари ніжно-блакитного кольору, не надягаючи під них панталони. Виріз на грудях прикривався картовою шаллю завширшки у дві п'яді, яка мала дві золоті застібки-гачечки, щоб можна було її запнути, аби виріз не розкрився при гостях. Під час

прислуговування при швидкій ході крізь довгі вирізи на полах одягу виблискували срібно-білі п'ятки, яких в інших випадках не було видно». Високоповажний ефенді «таким робом споглядав п'ятки, а крізь вирізи суконь кримського крою роздивлявся груди». «Служниці його буцімто клялися, що нічого більшого за втіху для очей не було — бодай хоч поцілунку». Один з близьких приятелів якось сказав йому:

— Ефенді, мабуть, не надто вам пристало тримати таких юних служниць, — на що Абдулазіз-ефенді відповів:

— Краса обличчя вказує на красу душі. Це краще, ніж тримати юрму страховидних відьом. А так ми винагороджуємо себе ще й тим, що виводимо їх у люди, рятуючи від розпутників та даючи виховання.

Приятель заперечив:

— Але ж ефенді, ретельність, з якою ви дбаєте про їхні наряди, дає вашим ворогам привід злословити, а друзям — сумніватися.

Тоді ефенді відказав приятелеві так:

— Я тішу зір, і більшого не прагну. Ті, хто повірить пліткам і стане з'ясовувати, переконаються в моїй порядності, і цим розвіють підозри щодо мене. А ті, хто з уродженої заздрості лихословитиме за спиною, візьмуть гріх на душу. Благородні мудреці, які розмірковують над тим, чи є краса і врода взірцем творіння Божого, з моральної точки зору необачливі. У минулому видатні вчені мужі, пішовши у владу, часто саме через це ставали мішенню для стріл злоби й облуди, спрямованих зловтішними заздрісниками.

Отже, Абдулазіз-ефенді брав участь у заколотах і завжди ставав на бік переможців винятково затим, аби отримати місце й далі собі жити в розкошах і пишноті. Агам він довіряв, тож до Палацу завжди ставився з погордою. На хабарі, що їх гребли садразам та аги, він заплющував очі — це не пробуджувало в його душі жодного обурення. Навіть

якось у день аудієнцій Мехмед IV спробував був зауважити Абдулазізові-ефенді:

— Дійшли до мене чутки про підношення й хабарі. Навіщо ви мзду берете?

На що Кара Челебі-заде саркастично відказав:

— Ти диви! І хто ж тебе такого навчив?

У Палаці як Софу Мехмедові-паші, так і Кара Челебі-заде найбільше дошкуляла Кьосем-султана. Турхан-валіде нікуди не втручалася. Вона лише прагнула виселити Стару валіде до Старого палацу. Одного разу Кара Челебі-заде поділився із Софу Мехмедом-пашею своєю гризотою:

— Хай пошле Всемогутній Аллах нашому падишахові довгі літа, і його валіде хай будуть при ньому щасливі. Стара валіде спершу ніби була доброзичлива. Проте, тепер через сварливу, заздрісну та капосну вдачу змінила вона приязнь на зваду, а любов — на ворожнечу і п'є нашу кров. До того ж ця нещасна у своїй безглуздій ненависті не шкодує зусиль, аби добитися нашої страти, це достеменно. А чи не вислизнемо ми із зашморгу, якщо її, за традицією попередніх султанів, відправлять до Старого палацу?

У Софу Мехмеда-паші на таке забракло б духу. Руку Кьосем-султани тримали аги. Як вони казали, так садразам і чинив. Відказав:

— Ваша правда. Ополчилася вона на нас із вами, хоче нас зі світу звести. Та що там говорити... Утім, деякі обставини вказують на те, що менше з двох лих — якщо вона залишиться в Палаці.

Кара Челебі-заде не вгавав:

— А якщо так, то що буде?

— А що має бути? Помолимося за її душу... — відрубав садразам.

Отакі-от люди були державні мужі, отак-от вони міркували. Та й аги, тримаючи руку Кьосем-султани, теж переслідували власну вигоду. Найвпливовішими в оджаку —

яничарському корпусі — були албанець Кара Мурад-ага, боснієць Мусліхіддін-ага, албанець Бекташ-ага. Греку, двом албанцям і боснійцеві випало орудувати величезною імперією, що простяглася від Басри до стін Відня, від узбережжя Каспію до західних берегів Алжиру, і підкоряти її своїм інтересам. Найзгубніша з підвалин державної будови, закладених синами османовими — це те, що вони залишили керування державою в руках нетурків. Серед державних чиновників, окрім богословів-улемів та писарів, турків не було. Навіть у їхніх гаремах панували чорношкірі євнухи та наложниці грецького, московського, лясського, угорського роду-племені. А що ж до війська, то найсильнішою його частиною був оджак девшірме. Ось і аги оджаку — усі були девшірме. Це були албанці, боснійці, хорвати, що прийняли іслам. По-іншому потрапити в оджак було неможливо.

Туреччина для жодного з них не була батьківщиною; до побожності, героїзму, завзяття й самовідданості їх спонукало лише прагнення слави, грошей, багатства, розкошів і пишноти. Під впливом цих спонук вони й справді вершили великі справи, але варто було їм доп'ястися влади, як вони заходжувалися криваво доводити свою ненависть до турків. Разом з ними в корпусі капикулу були й турки — сини сипахів, проте ці з ними ніколи не доходили порозуміння.

Готуючись скинути султана Ібрагіма, яничари не хотіли звіряти сипахам свої плани. Історик з Алеппо Наїма-ефенді казав: «Сипахи — народ дивний; серед них стільки ж розумних, скільки й невігласів, вони не слухають людей обачливих, не дбають і не думають про те, що буде далі. Більшість з них — недоумкуваті турки, по-тваринячому схильні до зла й жорстокості; розумних серед них мало, і решта бере над ними гору й підрізає їм крила». Утім, сини сипахів послухали «обачливих» аг і разом з ними скинули султана Ібрагіма. Причиною ж ненависті до синів сипахів були ображені почуття девшірме, затятість у питаннях роду-племені.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ТУРХАН-ВАЛІДЕ	9
I.	9
II	74
III.	159
ГЛОСАРІЙ	338